

ΔΕΟΝΤΟΛΟΓΙΚΑ ΚΑΙ ΜΕΘΟΔΟΛΟΓΙΚΑ ΖΗΤΗΜΑΤΑ  
ΣΥΝΤΗΡΗΣΗΣ ΚΑΙ ΑΝΑΔΕΙΞΗΣ  
ΑΝΘΡΩΠΙΝΩΝ ΥΠΟΛΕΙΜΜΑΤΩΝ

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

«Απ' τα κόκκαλα βγαλμένη  
των Ελλήνων τα ιερά...»

[Δ. Σολωμός (1823), Υμνος εις την ελευθερία,  
μετέπειτα (1864) Εθνικός Υμνος της Ελλάδας].

Αλήθεια, βάσει ποιων στοιχείων τεκμηριώνεται η ιερότητα των οστών των Ελλήνων; Και ποια άλλα στοιχεία μπορεί να καθιστούν τα κόκκαλα κάποιων άλλων ανίερα ή ακόμα και μιαρά;

Τα παραπάνω ερωτήματα φαντάζουν ρητορικά' δεν είναι δα και τόσο... Σε κάθε περίπτωση πάντως, η πρόθεση του υπογράφοντος δεν είναι να καταπιαστεί με την απάντηση αυτών των ερωτημάτων στα πλαίσια του παρόντος άρθρου. Βασική επιδίωξη του υπογράφοντος είναι να τεθεί εξ αρχής ως κυρίαρχο ζήτημα μεθοδολογίας στη συντήρηση και ανάδειξη των ανθρωπίνων υπολειμμάτων, το εξής: η ενασχόλησή

μας με τα ανθρώπινα υπολείμματα ως υλικά τεκμήρια του παρελθόντος, (οφείλει να) καθορίζεται από το άυλο περιεχόμενο αυτών και κατά πόσο κάτι τέτοιο είναι συμβατό με τις ανάγκες συντήρησης και έρευνας που προκύπτουν από την υλική τους διάσταση;

ΓΙΑΤΙ, ΠΩΣ ΚΑΙ ΓΙΑ ΠΟΙΟΝ  
ΣΥΛΛΕΓΟΥΜΕ ΚΑΙ ΣΥΝΤΗΡΟΥΜΕ  
ΤΑ ΑΝΘΡΩΠΙΝΑ ΥΠΟΛΕΙΜΜΑΤΑ

Ας πάρουμε τα πράγματα με τη σειρά. Και πρώτα από όλα τι εννοούμε με τον όρο «ανθρώπινα υπολείμματα»; Αν κι αυτός ο όρος συναντάται σε πολλά κείμενα σε ολόκληρο τον κόσμο, δεν υπάρχει ένας κοινά αποδεκτός ορισμός διεθνώς. Σύμφωνα με το «*Native American graves protection and repatriation act (1990)*» και σύμφωνα με το «*D.C.M.S. Code of practice guidance for the care of human remains in museums (2005)*», ο όρος ανθρώπινα υπολείμματα (*human*

\* ΤΕΙ Αθήνας, Τμήμα Συντήρησης Αρχαιοτήτων και Εργων Τέχνης, Αγίου Σπυρίδωνος 12210, Αιγάλεω. E-mail: gpanag@teiath.gr

*remains*) χρησιμοποιείται για να περιγράψει το σώμα ή μέρος του σώματος ενός ανθρώπου που έζησε κάποια στιγμή και ανήκει στο είδος *homo sapiens*. Περιλαμβάνει οστεολογικό και οδοντολογικό υλικό, μαλλιά, τέφρα, μουμιοποιημένους ή αλλιώς διατηρημένους μαλακούς ιστούς (από εσωτερικά ή εξωτερικά όργανα), έμβρυα και λεπτές τομές ανθρωπίνων ιστών.

Ανθρώπινα υπολείμματα συναντώνται σε αρχαιολογικές, ιστορικές (εθνογραφικές), επιστημονικές και εκκλησιαστικές συλλογές, σε συλλογές φυσικής ιστορίας και σύγχρονης (contemporary) τέχνης. Σε αυτό το σημείο ανακύπτει ένα άλλο απλοϊκό ίσως, αλλά κομβικό για τη συζήτησή μας ερώτημα: Αποτελούν τα ανθρώπινα υπολείμματα τμήμα της πολιτιστικής ή φυσικής κληρονομιάς μας έτσι ώστε να τεκμηριώνεται η ανάγκη προστασίας, συντήρησης, μελέτης και ανάδειξής τους; Αναμφίβολα ναι! (Hubert & Fforde 2004; Fforde 2005): εφόσον αποτελούν τα υλικά τεκμήρια της αρχαιολογικής, της επιστημονικής και φυσικής μας κληρονομιάς (Pearce 1994; Walker 2000), αλλά επιπλέον διότι είναι φορείς ενός εξαιρετικά σημαντικού άυλου περιεχομένου που συνδέεται με ήθη και έθιμα θρησκευτικές, ιδεολογικές και πολιτιστικές αξίες ολόκληρων κοινωνικών ομάδων, λαών ή/και εθνών (Pearce 1992, 1994, 1995; Walker 2000).

Ακριβώς αυτός ο δυϊσμός της υπόστασης των ανθρωπίνων υπολειμμάτων (υλική και άυλη) έχει, εν πολλοίς, καθορίσει και τη χρήση τους ή καλύτερα ερμηνεύει τα κίνητρα για τη συλλογή τους, κίνητρα που συνδέονται με την επιθυμία για μελέτη και έρευνα, κίνητρα που συνδέονται με θρησκευτικές ή άλλες ιδεολογικές αρχές αυτοπροσδιορισμού ολόκληρων κοινωνικών ομάδων, κίνητρα που συνδέονται με την επιθυμία του «συλλέκτη» να τονίσει μέσω της «συλλογής», την κοινωνική, εθνική, θρησκευτική, ιδεολογική κυριαρχία του. Τρανό παράδειγμα της τελευταίας κατηγορίας είναι οι πολυάριθμες συλλογές ανθρωπίνων υπολειμμάτων εν είδει τροπαίων (Driver 1969, Harner

1972; La Barre 1984; White & Toth 1991; Willey & Emerson 1993; Owsley *et al.* 1994; Chacon & Dye 2008).

Σε κάθε περίπτωση πάντως, εφόσον αποδεχόμαστε ότι τα ανθρώπινα υπολείμματα αποτελούν τμήμα της πολιτιστικής και φυσικής μας κληρονομιάς, οφείλουμε να τα προστατεύουμε και να τα διαφυλάσσουμε για τις επόμενες γενιές, μέσω των μουσείων, συνδέοντάς τα με τις τρεις θεμελιώδεις ενότητες που συναπαρτίζουν την έννοια «μουσείο» (Alexander 1996): συλλογή, συντήρηση, έρευνα. Το ερώτημα που γεννάται είναι αν η διαφοροποίηση των κινήτρων του συλλέγειν ανθρώπινα υπολείμματα (όπως προαναφέρθηκε), επηρεάζει τις αρχές, τους στόχους και εν τέλει τη μεθοδολογία συντήρησης και έρευνας.

Ο Ορισμός του Επαγγέλματος του Συντηρητή αναφέρει (Άρθρο 2.1) ότι «η εργασία του Συντηρητή συνίσταται στην τεχνική εξέταση, διατήρηση και συντήρηση της πολιτιστικής κληρονομιάς» (ICOM, Ελλην. Τμήμα 1995).

Στο ίδιο, θεμελιώδες για τη δεοντολογία του επαγγέλματος του Συντηρητή, κείμενο (που αποτέλεσε και το πλαίσιο σύνταξης του *Κώδικα Δεοντολογίας του Επαγγέλματος Συντηρητή Αρχαιοτήτων και Εργων Τέχνης*, ΠΕΣΑ 2000), ακολουθεί ένας λεπτομερής προσδιορισμός των υποχρεώσεων του συντηρητή απέναντι στα έργα που συντηρεί, σύμφωνα με τον οποίο «...ο Συντηρητής υποχρεούται να σεβαστεί την αισθητική, την ιστορική, την υλική και δομική αρτιότητα των αντικειμένων, τα οποία αναλαμβάνει να συντηρήσει» και «...ο Συντηρητής και οι συνεργάτες του υποχρεούνται να λαμβάνουν υπόψη τους τον κοινωνικό χαρακτήρα που εμπεριέχει η χρήση των αντικειμένων που συντηρούν, τα οποία εξ ορισμού απευθύνονται σε ένα ευρύ σύνολο χρηστών».

Εφόσον η αισθητική αρτιότητα των προς συντήρηση αντικειμένων δεν έχει νόημα όταν συζητάμε για ανθρώπινα υπολείμματα, η προσοχή μας εστιάζει στις άλλες τρεις ιδιότητες: ιστορική, υλική και δομική

αρτιότητα. Εκ πρώτης όψεως, η διατήρηση της υλικής και δομικής αρτιότητας των ανθρωπίνων υπολειμμάτων αποτελεί προαπαιτούμενο διατήρησης του ιστορικού τους περιεχομένου.

Αν θεωρήσουμε ότι αυτό το ιστορικό περιεχόμενο είναι τελικά η αναδεικνυόμενη μέσω της έρευνας ερμηνεία του υλικού τεκμηρίου (εν προκειμένω ενός ανθρώπινου υπολείμματος), τότε ο ρόλος της συντήρησης στην ανάδειξη της περιεχόμενης ιστορικής πληροφορίας είναι καθοριστικός (Hedges 1987; Παναγιάρης 1996; Panagiariis 2001).

Εχουν καταδειχθεί πλέον ότι σε όλα τα στάδια των εργασιών συντήρησης, δηλαδή κατά την προκαταρκτική διαδικασία που απαιτείται για τη διάγνωση και τεκμηρίωση της σύστασης της κατάστασης διατήρησης και της μεθοδολογίας φθοράς του αντικειμένου, κατά το στάδιο επεμβατικής συντήρησης (καθαρισμοί, στερεώσεις, ανατάξεις κλπ), και κατά το στάδιο της προληπτικής συντήρησης (αποθήκευση, έκθεση), οι μέθοδοι και τα υλικά συντήρησης μπορούν να λειτουργήσουν καθοριστικά για την ανάδειξη ή καταστροφή της ιστορικής πληροφορίας (Hedges 1987; Παναγιάρης 1996; Panagiariis 2001).

Κατά το στάδιο της διάγνωσης-τεκμηρίωσης, ο συντηρητής παράγει πρωτογενή πληροφορία που συμβάλει ουσιαστικά στην ταφονομική έρευνα και τη μελέτη ταφικών εθίμων (Johnson & Wills 1988; Laurin 1988). Επίσης, μέσα από τα αποτελέσματα πολλών επιμέρους πεδίων της βασικής και εφαρμοσμένης έρευνας στη Συντήρηση (Larsen 1998) προκύπτουν δεδομένα που συμβάλλουν καθοριστικά στην ανάπτυξη όμορων επιστημονικών κλάδων, όπως παλαιοντολογία (διαγένεση), εφαρμοσμένη βιολογία (βιοδιάβρωση), φυσικοχημεία κλπ. Από την άλλη μεριά είναι πολλά τα παραδείγματα αποπροσανατολισμού ή παρεμπόδισης της έρευνας που επακολουθεί της προηγηθείσας τεχνικής συντήρησης.

Τρανό παράδειγμα, μεταξύ όλων των άλλων, με ολέθρια αποτελέσματα για την αν-

θρωπότητα, ως τελικό χρήστη της επιστημονικής έρευνας, είναι η επικράτηση, έως πρόσφατα, της ανθρωπολογικής θεωρίας περί κατάταξης του ανθρώπου του Grimaldi στη νεγροειδή φυλή (Verneau 1906). Η συγκεκριμένη θεωρία καθόρισε σε μεγάλο βαθμό τις σύγχρονες απόψεις περί βιολογικής και πολιτιστικής εξέλιξης του ανθρώπου και πυροδότησε πολλές συζητήσεις με σημαντικές ιδεολογικές προεκτάσεις. Απέτελεσε το ιδεολογικό υπόβαθρο των ρατσιστικών θεωριών πάνω στις οποίες πάτησε ο Φασισμός και ο Ναζισμός. Μόλις το 1963, οι Barral & Charles, και λίγο μετά ο Vlcek (1965) υποστήριξαν ότι η παραπάνω θεωρία ήταν απλώς μια πλάνη, εξαιτίας κακής αρχικής ανάταξης του κρανίου!!! Οι Olivier & Mantelin (1973-1974) παρουσιάζουν την νέα ανάταξη του κρανίου του Grimaldi, σύμφωνα με την οποία το τελευταίο κατατάσσεται μεταξύ των Gro Magnon. Το ζήτημα κλείνει οριστικά από τον Henkel (1989) και αποκαθίσταται κατ' αυτόν τον τρόπο η «ιστορική αρτιότητα» του κρανίου του Grimaldi!

Το παραπάνω παράδειγμα υπογραμμίζει με τον πλέον emphaticό τρόπο το ότι η δομική αρτιότητα του αντικειμένου στην προκειμένη περίπτωση αποτέλεσε προαπαιτούμενο για τον σεβασμό της ιστορικής αρτιότητας αυτού. Και αυτό διότι η περιεχόμενη ιστορική πληροφορία θα μπορούσε να αναδειχθεί μέσω ερευνητικών μεθόδων που στηρίζονται στη δομική αρτιότητα του αντικειμένου, εν προκειμένω στη βιομετρία.

Τι γίνεται όμως όταν η μέθοδος συντήρησης που έχει ως στόχο τη διασφάλιση της δομικής αρτιότητας του αντικειμένου, αντιστρατεύεται τη διάσωση της υπάρχουσας πληροφορίας, διότι εμποδίζει την επακολουθούσα έρευνα (Moore *et al.* 1989; Hedges 1987; Ioannides *et al.* 1994); Η, ακόμη «χειρότερα», όταν η μέθοδος συντήρησης, που εφαρμόζεται με κύριο κριτήριο τη διασφάλιση της δομικής αρτιότητας του αντικειμένου, επιφέρει αλλοιώσεις στην υλική αρτιότητα αυτού, εμποδίζοντας την επι-

στημονική μελέτη του με τελικό διακύβευμα την ιστορική του αρτιότητα!

Ως ενδεικτικά παραδείγματα των ανωτέρω μπορούν να αναφερθούν τα εξής (Panagiariis 2001):

- Καθαρισμός οστών από σκληρές επικαθίσεις με χρήση ανόργανων οξέων επιφέρει απώλεια ιχνοστοιχείων και αλλαγή σύστασης του οστού.
- Η χρήση στερεωτικών δυσχεραίνει την παλαιοδιατροφική έρευνα (είτε διενεργείται βάσει της ισοτοπικής αναλογίας C/N, είτε βάσει της ανάλυσης ιχνοστοιχείων).
- Η χρήση υλικών οργανικής προέλευσης έχει επιπτώσεις στη μέθοδο χρονολόγησης με ραδιάνθρακα.
- Η χρήση βιοκτόνων επηρεάζει πάρα πολλές αναλυτικές μεθόδους.

Εξίσου σημαντικές είναι οι επιπτώσεις στην υλική και ιστορική αρτιότητα του αντικειμένου από σφάλματα ή παραλείψεις κατά το στάδιο της αποθήκευσης/έκθεσης (σε αυτό δηλαδή που στον «Ορισμό του Επαγγέλματος του Συντηρητή» αποδίδεται με τον όρο «διατήρηση», όπως προαναφέρθηκε).

Ενδεικτικά πάλι μπορούν να αναφερθούν τα εξής (Panagiariis 2001):

- Εκθεση του αντικειμένου σε χημικά έχει αρνητικές επιπτώσεις σε ασταθή βιομόρια.
- Εκθεση του αντικειμένου σε ακτινοβολίες μπορεί να επηρεάσει τις τεχνικές θερμοφωταύγειας και ηλεκτρικού παραμαγνητικού συντονισμού.
- Εκθεση σε υψηλές θερμοκρασίες επιφέρει, πιθανώς, την καταστροφή ενεργών βιομόριων.

Από την άλλη μεριά, τι γίνεται όταν η έρευνα απαιτεί μερική καταστροφή της υλικής ή/και δομικής αρτιότητας του αντικειμένου (Παναγιάρης 1996); Το δίλημμα είναι συχνό, το θέμα παραμένει ανοικτό και υπογραμμίζει τόσο τον διεπιστημονικό χαρακτήρα της συντήρησης, όσο και την ανάγκη δημιουργίας ενός «κώδικα μεθόδων και υλικών» που θα αποτελούν προτεραιότητα στις επιλογές του συντηρητή όταν ασχολείται με

ανθρώπινα υπολείμματα και θα εντάσσονται μέσα σε ένα ευρύτερα αποδεκτό πλαίσιο συνεργασίας όλων των εμπλεκόμενων ειδικοτήτων στην προστασία, μελέτη και ανάδειξη ανθρωπίνων υπολειμμάτων.

Όλα τα παραπάνω βέβαια αποτελούν πτυχές μιας συζήτησης, που έχει τα ανθρώπινα υπολείμματα ως αντικείμενα μελέτης και έρευνας.

Και είναι αλήθεια ότι αυτή η διάσταση των ανθρωπίνων υπολειμμάτων, που ουσιαστικά ξεκινάει και τελειώνει στην ιδιότητά τους ως υλικά τεκμήρια του παρελθόντος, είχε κυριαρχήσει στη σχετική συζήτηση στην Ελλάδα, έως πρόσφατα.

Τι γίνεται όμως με εκείνα τα ανθρώπινα υπολείμματα που έχουν συλλεγεί είτε με κίνητρα συνδεδεμένα με θρησκευτικές ή άλλες ιδεολογικές αρχές αυτοπροσδιορισμού ολόκληρων κοινωνικών ομάδων, είτε με κίνητρα συνδεδεμένα με την επιθυμία του «συλλέκτη» να τονίσει μέσω της «συλλογής» την κοινωνική, εθνική, θρησκευτική ή ιδεολογική κυριαρχία του!

Τι γίνεται δηλαδή με τις περιπτώσεις εκείνες που τα ανθρώπινα υπολείμματα «ερμηνεύονται» ιστορικά βάσει του άυλου –κυρίως– περιεχομένου τους.

Και πώς ο συντηρητής λαμβάνει υπόψη, κατά την άσκηση του επαγγέλματός του, τον κοινωνικό χαρακτήρα που εμπεριέχει η χρήση αυτών των «αντικειμένων», όπως υποχρεούται, βάσει του «Κώδικα δεοντολογίας του Επαγγέλματος Συντηρητή Αρχαιοτήτων και Εργων Τέχνης» (Άρθρο 7, ΠΕΣΑ 2000).

Πρέπει σε αυτό το σημείο να κάνουμε σαφές ότι, ανεξαρτήτως των εθνικών, θρησκευτικών ή άλλων κοινωνικών ιδιαιτεροτήτων που χαρακτηρίζουν όσους εμπλέκονται σε αυτού του είδους τον διάλογο, τυγχάνει πλέον γενικής αποδοχής το γεγονός ότι η μεταχείριση των ανθρωπίνων υπολειμμάτων θα πρέπει να γίνεται με σεβασμό, πράγμα που απορρέει από τον εν γένει οφειλόμενο σεβασμό προς την ανθρώπινη αξιοπρέπεια, που αποτελεί και θεμελιώδη

όρο για την έρευνα στις βιοϊατρικές, ανθρωπιστικές και κοινωνικές επιστήμες (Unesco 1995; Anderson 1996; MRCC 1998).

Το πρόβλημα είναι ότι οι μορφές απόδοσης σεβασμού προς τα ανθρώπινα υπολείμματα ποικίλλουν από κοινότητα σε κοινότητα, εξαιτίας των ποικίλων ηθών και εθίμων των θρησκευτικών, ιδεολογικών και πολιτιστικών αξιών με τις οποίες συνδέονται, και επομένως ο προσδιορισμός της πρέπουσας μεταχείρισης των ανθρωπίνων υπολειμμάτων καταλήγει να είναι ένα θέμα καθαρά υποκειμενικό (Walker 2000)! Οι ερευνητές και εν γένει οι επιστήμονες θεωρούν ότι ο σεβασμός τους προς τα ανθρώπινα υπολείμματα αποδεικνύεται εμπράκτως μέσω του έργου τους και ως βασικό επιχείρημα αυτής της πεποίθησης αναφέρονται οι εργασίες τεκμηρίωσης και συντήρησης των ανθρωπίνων υπολειμμάτων (Walker 2000).

Παρ' όλα αυτά, για μεγάλη μερίδα του μη επιστημονικού κόσμου, τα ανθρώπινα υπολείμματα αποτελούν πρωτίστως φορείς κοινωνικών, πολιτιστικών, θρησκευτικών ή άλλων νοημάτων και ως τέτοια πρέπει να αντιμετωπίζονται. Οι ανωτέρω απόψεις συνήθως καταλήγουν σε έντονες αντιπαραθέσεις μεταξύ της επιστημονικής κοινότητας και τοπικών κοινοτήτων που πρεσβεύουν ποικίλα παραδοσιακά αξιακά συστήματα (Tuiushank 1998; Endere 1999).

Χαρακτηριστικά παραδείγματα τέτοιων κοινοτήτων είναι κυρίως οι αυτόχθονες πληθυσμοί της Βόρειας Αμερικής και Αυστραλίας, οι οποίοι αντιτάσσονται στον «γνωστικό ιμπεριαλισμό» και τα γνωσιολογικά συστήματα της Δύσης (Bray 1995, Riding 1996, Battiste *et al.* 2000; Fforde 2004).

Πολλοί εξ αυτών θεωρούν ότι η επιστημονική μελέτη ανθρωπίνων υπολειμμάτων εστιάζει κυρίως στα λείψανα των προγόνων τους, και ως εκ τούτου εκλαμβάνεται ως ακόμη μια εκδοχή ρατσιστικής συμπεριφοράς εκ μέρους των Ευρωπαίων αποικιοκρατών (Vizenor 1986; Tobias 1991). Επιπλέον, θεωρούν ότι τα πορίσματα της επιστήμης έρχονται σε αντίθεση με τις δοξασίες και πα-

ραδόσεις τους και προσβάλλουν τις αξίες, τα ήθη και τα έθιμά τους (Walker 2000).

Όλα τα παραπάνω έχουν συντελέσει στη σαφή διατύπωση του αιτήματος των αυτοχθόνων να μεταφερθούν στις κοινοτητές τους, οι οποίες θα διαχειριστούν σύμφωνα με τις αξίες και τις παραδόσεις τους, τα ανθρώπινα υπολείμματα των προγόνων τους που βρίσκονται σε μουσεία ή πρόκειται να ανασκαφούν. Το αίτημα αυτό συνοψίζεται στους όρους «επαναπατρισμός» (repatriation issue) και επανενταφιασμός (reburial issue) των ανθρωπίνων υπολειμμάτων και έχει λάβει τεράστιες διαστάσεις (Fforde 2002, 2004; Hubert & Fforde 2002; Thornton 2002; Schanche 2002; Turnbull 2002; Nagar 2002; McMananon 2002). Ιδιαίτερα στις περιοχές που υπέστησαν την αγριότητα των Ευρωπαϊών αποικιοκρατών και όπου τα ανθρώπινα υπολείμματα των προγόνων ανεδείχθησαν σε σύμβολα πολιτιστικής ταυτότητας και αντιαποικιοκρατικού αγώνα (Walker 2000).

Είναι φανερό ότι το θέμα της γενικότερης διαχείρισης ανθρωπίνων υπολειμμάτων είναι πολύπλευρο, πολυσύνθετο και άπτεται του ενδιαφέροντος πολλών και ποικίλων κοινωνικών υποσυνόλων. Λόγω της σπουδαιότητας του θέματος, τα τελευταία εβδομήντα χρόνια έχουν διατυπωθεί πολυάριθμα κείμενα, διεθνείς διακηρύξεις, συμβάσεις, συμφωνίες, νόμοι, οδηγίες και κώδικες ηθικής που οριοθετούν την «πρέπουσα» συμπεριφορά των επιστημονικών κοινοτήτων ή ομάδων επαγγελματιών, καθώς και τις πολιτικές διαχείρισης μουσειακών συλλογών. Οι ηθικά αποδεκτές αρχές που προκύπτουν από το σύνολο των προαναφερθέντων κειμένων οδηγούν στη διατύπωση τριών θεμελιωδών αρχών, οι οποίες αρχές μπορούν να καθοδηγήσουν τη μερίδα της επιστημονικής κοινότητας που καταπιάνεται με τα ανθρώπινα υπολείμματα (Σακκή 2008):

- “Τα ανθρώπινα υπολείμματα θα πρέπει να τυγχάνουν αξιοπρεπούς μεταχείρισης και γενικότερου σεβασμού,
- Οι απόγονοι θα πρέπει να μπορούν να

ελέγχουν τη διάθεση και διαχείριση των ανθρωπίνων υπολειμμάτων συγγενών τους και

- Λόγω της τεράστιας σημασίας που τα ανθρώπινα υπολείμματα έχουν στην κατανόηση της ιστορίας του είδους μας, η διατήρηση και η συντήρηση των συλλογών με ανθρώπινα υπολείμματα είναι ηθικά επιβεβλημένη”.

Κάθε μια από τις παραπάνω αρχές απορρέει από περίπλοκα συστήματα αξιών. Σε ρεαλιστικές συνθήκες, οι παρεπόμενες συνέπειες καθορίζονται εν πολλοίς από το πολιτισμικό πρίσμα στο οποίο είναι ενταγμένες οι τρεις διατυπωμένες ηθικές αρχές. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί η πρακτική εφαρμογή της «αξιοπρεπούς μεταχείρισης» των ανθρωπίνων υπολειμμάτων που ποικίλλει ανάλογα με την πολιτισμική κληρονομιά του κάθε ατόμου.

Την πιο σημαντική παρατήρηση την έχει διατυπώσει ο Walker (2000), σύμφωνα με τον οποίο όλα τα παραπάνω διεθνή κείμενα εμπεριέχουν μια έμφυτη αντίφαση, καθώς η αναγνώριση των δικαιωμάτων των απογόνων ενδεχομένως να συγκρούεται με την ηθική της συντήρησης και προστασίας των ανθρωπίνων υπολειμμάτων!

Αυτή η αναδυόμενη αντίφαση ανάμεσα στην ηθική των ανθρωπίνων δικαιωμάτων των απογόνων και στην ηθική της επιστημονικής ελευθερίας και έρευνας αποτυπώθηκε πολύ εκφραστικά στα λόγια του μεγάλου φυσικοανθρωπολόγου Boas, (Σακκή 2008), σύμφωνα με τον οποίον για την επιστήμη της Φυσικής Ανθρωπολογίας, ο επανενταφιασμός των ανθρωπίνων υπολειμμάτων ισοδυναμεί με την καύση των βιβλίων στις βιβλιοθήκες!

Η θέσπιση νομοθεσιών που να οριοθετούν το πλαίσιο συζήτησης και επίλυσης τέτοιων ζητημάτων σχετικών με τη διαχείριση ανθρωπίνων υπολειμμάτων ήρθε ως φυσικό επακόλουθο στις χώρες όπου πρώτες ενέσκηψαν τέτοια θέματα, και δέχτηκαν ανάλογες πιέσεις, στις ΗΠΑ και την Αυστραλία και ακολούθως στη Βρετανία (Σακκή 2008).

Στις ΗΠΑ θεσπίστηκε το 1989 ο «Νόμος περί εθνικών μουσείων των Αμερικανών Ινδιάνων» (NMAIA) και το 1990 ο ιστορικής σημασίας νόμος NAGPRA (Native American Graves Protection and Repatriation act), ο οποίος δίνει στις επίσημα αναγνωρισμένες φυλές, το δικαίωμα εκδήλωσης «πολιτισμικής συγγένειας» (cultural affiliation) με τα ανθρώπινα υπολείμματα των προγόνων τους και δικαίωμα ελέγχου της διάθεσης και διαχείρισής αυτών. Επιπλέον όμως, προσπαθεί να δημιουργήσει ένα κανονιστικό πλαίσιο που να λαμβάνει υπόψη τις επιδιώξεις και τα επιχειρήματα διαφόρων εθνικών κοινωνικών ομάδων, της επιστημονικής κοινότητας και της Αμερικανικής Ένωσης Μουσείων. Στην Αυστραλία ψηφίστηκε το 1984 (αναθεωρήθηκε το 1996 και εμπλουτίστηκε το 2005) ο «Νόμος περί προστασίας της κληρονομιάς των αυτοχθόνων και των νησιωτών του Πορθμού Torres» που στοχεύει στη διατήρηση και προστασία των ανθρωπίνων υπολειμμάτων των αυτοχθόνων και προβλέπει τον επαναπατρισμό αυτών.

Στη νομοθεσία, τόσο των ΗΠΑ όσο και της Αυστραλίας, εισάγεται για πρώτη φορά η έννοια της ιδιοκτησίας ανθρωπίνων σωμάτων ή ιστών (Σακκή 2008). Τέτοιοι «ιδιοκτήτες» είναι μόνο οι –από τον νόμο– αναγνωρισμένες κοινότητες αυτοχθόνων. Αυτό έχει ως συνέπεια αφενός τα μουσεία να μην έχουν την κυριότητα των ανθρωπίνων υπολειμμάτων που ανήκουν στις συλλογές τους, εφόσον αυτά είναι ιδιοκτησία των γενεαλογικών ή πολιτισμικών των απογόνων τους, αφετέρου να επιτυγχάνεται μεγαλύτερη επικοινωνία των κοινοτήτων των αυτοχθόνων με την επιστημονική κοινότητα (Walker 2000). Απ’ την άλλη μεριά, κοινωνικές ομάδες που δεν τυγχάνουν της επίσημης αναγνώρισης, ως κοινότητες αυτοχθόνων, αποκλείονται αυτών των δικαιωμάτων και θεωρούν το σχετικό νομοθετικό πλαίσιο, ως άλλο ένα μέσο αποκλεισμού και χειραγώγησης τους από τις κυβερνήσεις ΗΠΑ και Αυστραλίας (Walker 2000).

Ετσι κι αλλιώς, στις σχετικές νομοθεσίες



που προαναφέρθηκαν, υπάρχει ένα ενδιαφέρον και καινοτόμο στοιχείο: εισάγεται η έννοια της ιδιοκτησίας/κυριότητας των ανθρωπίνων υπολειμμάτων, έννοια με πολλές προεκτάσεις και συνέπειες για όσους –με κάθε τρόπο– εμπλέκονται γενικότερα στην διαχείριση ανθρωπίνων υπολειμμάτων.

Τον Ιούλιο του 2000, οι πρωθυπουργοί της Αυστραλίας και της Βρετανίας, συναντώνται στο Λονδίνο και εκδίδουν μια κοινή Διακήρυξη των Προθέσεων τους να εντατικοποιήσουν τις προσπάθειές τους για επαναπατρισμό των ανθρωπίνων υπολειμμάτων στις κοινότητες των Ιθαγενών της Αυστραλίας. Σε εφαρμογή των ανωτέρω, η βρετανική κυβέρνηση συστήνει τον Μάιο του 2001 μια Επιτροπή Εργασίας για τα Ανθρώπινα Υπολείμματα (Working Group on Human Remains) για να εξετάσει την υπάρχουσα κατάσταση στα δημόσια Μουσεία της Βρετανίας.

Βασιζόμενη στα πορίσματα αυτής της επιτροπής (2003), η βρετανική κυβέρνηση (Department for Culture, Media and Sport DCMS), εκδίδει έναν *Οδηγό προς τα Μουσεία για τη Διαχείριση των ανθρωπίνων υπολειμμάτων* (Guidance for the Care of Human Remains in Museums, 2005). Ο Οδηγός αυτός είναι, ίσως, η πλέον αξιόπροσεκτη προσπάθεια συστηματικής διαμόρφωσης κανόνων δεοντολογίας που αφορούν γενικά στην διαχείριση ανθρωπίνων υπολειμμάτων. Το στοιχείο που καθιστά το ανώτερο έγγραφο ως το πιο σημαντικό που έχει δημιουργηθεί έως τώρα, είναι ότι εξειδικεύει τις οδηγίες του στους εξής τομείς διαχείρισης των ανθρωπίνων υπολειμμάτων:

- Πρόσκτηση και δανεισμός
- Απένταξη, επανενταφιασμός και επαναπατρισμός
- Συντήρηση, αποθήκευση και διαχείριση συλλογών
- Εκθεση, χρήση, πρόσβαση και εκπαίδευση του κοινού
- Έρευνα και δειγματοληψία
- Ταξινομικοί κατάλογοι των συλλογών

Ο ανωτέρω οδηγός έχει ουσιαστικά το

κύρος και την ισχύ νόμου για τη Βρετανία και έχει ενσωματωθεί στους κανονισμούς λειτουργίας όλων των δημόσιων και των περισσότερων ιδιωτικών μουσείων της χώρας τα οποία έχουν προχωρήσει στην έκδοση σχετικών οδηγιών προς τους υπαλλήλους και συνεργάτες τους.

Σε συνέχεια δε αυτού και η Εκκλησία της Αγγλίας διαμόρφωσε έναν οδηγό καλής πρακτικής: *Guidance for best practice for treatment of human remains excavated from Christian burial ground in England* (2005)!

Ενώ λοιπόν σήμερα η διεθνής βιβλιογραφία έχει σημαντικά εμπλουτιστεί με οδηγούς ορθών πρακτικών και δεοντολογικών κανόνων διαχείρισης ανθρωπίνων υπολειμμάτων (Lohman & Goodnow 2006), η συζήτηση σχετικά με τα όρια που τα παραπάνω κείμενα θέτουν στην ακαδημαϊκή ελευθερία, μάλλον ενισχύεται παρά εξασθενεί (Anyon & Thornton 2002; Joyce 2002; Hubert & Fforde 2005).

Το αξιοσημείωτο βέβαια είναι ότι από όλη αυτή την πλούσια συζήτηση, τόσο για τη δημιουργία συγκεκριμένων κανόνων δεοντολογίας, όσο και για την αποτίμηση των επιπτώσεων αυτών, η απουσία των συντηρητών στον διεθνή χώρο είναι κραυγαλέα!

Και είναι αξιοσημείωτο αυτό το γεγονός, ακριβώς επειδή η συντήρηση των ανθρωπίνων υπολειμμάτων και ο κώδικας δεοντολογίας της χρησιμοποιείται ως το βασικό επιχείρημα έμπρακτης απόδειξης απότισης σεβασμού στα ανθρώπινα υπολείμματα εκ μέρους της επιστημονικής κοινότητας (Walker 2000).

## Η ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΕΜΠΕΙΡΙΑ

Στην Ελλάδα, αντιθέτως, η όλη συζήτηση περί δεοντολογικών και μεθοδολογικών ζητημάτων που αφορούν, γενικά, στη διαχείριση ανθρωπίνων υπολειμμάτων, είχε ως αφετηρία το πεδίο της Συντήρησης της Πολιτιστικής Κληρονομιάς, και εκεί εστίαζε (Παναγιάρης 1996, Panagiaris 2001; Malea *et al.* 2004; Mertzani *et al.* 2008) και επεκτά-

θηκε στο συγγενές πεδίο των μουσειακών επαγγελματιών (Sakki *et al.* 2007; Σακκή 2008).

Αυτό συνέβη για τους εξής βασικούς λόγους: Στην Ελλάδα δεν έχουν αναπτυχθεί, για ιστορικούς λόγους, έντονες αντιπαράθεσεις μεταξύ οργανωμένων κοινωνικών ομάδων και της επιστημονικής κοινότητας σχετικά με τη διαχείριση των ανθρωπίνων υπολειμμάτων, ώστε να δοθεί έμφαση σε αυτή την πτυχή του ζητήματος.

Ήταν επόμενο η σχετική συζήτηση να εστιάσει σε μεθοδολογικά και δεοντολογικά θέματα που απορρέουν από την εφαρμογή του Κώδικα Δεοντολογίας του επαγγέλματος του Συντηρητή, στη συντήρηση των ανθρωπίνων υπολειμμάτων (Παναγιάρης 2006; Panagiariis 2001).

Οι σχετικοί προβληματισμοί όμως εμπλουτίστηκαν σημαντικά και η συζήτηση διευρύνθηκε ποικιλοτρόπως όταν, σχεδόν ταυτόχρονα, το Εργαστήριο Συντήρησης Οργανικών Υλικών του Τμήματος ΣΑΕΤ του ΤΕΙ Αθήνας έγινε δέκτης αιτήσεων παροχής τεχνογνωσίας προς δύο – εκ πρώτης όψης – άσχετους μεταξύ τους φορείς: το Εγκληματολογικό Μουσείο του Ε.Κ. Πανεπιστημίου Αθηνών και την Ιερά Μονή Παντοκράτορος Νταού Πεντέλης. Και οι δύο φορείς χρειάζονταν υποστήριξη στις εργασίες συντήρησης και έκθεσης, οι μεν της μουσειακής συλλογής των αποκεφαλισθέντων ληστών που κατέχουν, οι δε των ανευρεθέντων ιερών λειψάνων των σφραγισθέντων από πειρατές, μοναχών που η Ελληνική Ορθόδοξη Εκκλησία έχει ανακηρύξει σε οσίους (Malea *et al.* 2004).

Ήταν ένα εξαιρετο παράδειγμα άσκησης του συντηρητή στην απαίτηση να σεβαστεί την ιστορική, τη δομική και την υλική αριότητα των ανθρωπίνων υπολειμμάτων που καλείται να συντηρήσει ανεξαρτήτως του σημαντικού –και ποικίλου– άυλου περιεχομένου αυτών.

Ήταν όμως επίσης σημαντική άσκηση του συντηρητή στο «να λαμβάνει υπόψη τον κοινωνικό χαρακτήρα που εμπεριέχει

η χρήση» των ανθρωπίνων υπολειμμάτων που συντηρεί και εν γένει διαχειρίζεται, όταν αυτά «εξ ορισμού απευθύνονται σε ένα ευρύ σύνολο χρηστών». Εδώ λοιπόν, ο συντηρητής καλείται να απαντήσει σε θέματα διατήρησης και κυρίως έκθεσης ανθρωπίνων υπολειμμάτων, λαμβάνοντας πολύ σοβαρά υπόψη τον άυλο χαρακτήρα αυτών.

Είναι σαφές ότι, στις παραπάνω παραγράφους, κρύβεται η απάντηση στο αρχικό ερώτημα αυτού του άρθρου. Το πιο σημαντικό, όμως, εξαγόμενο συμπέρασμα από αυτή την εμπειρία είναι ότι πράγματι το πεδίο της Συντήρησης της Πολιτιστικής Κληρονομιάς αποτελεί την έμπρακτη και αυταπόδεικτη έκφραση σεβασμού προς τα ανθρώπινα υπολείμματα, απ' όπου και αν προέρχονται και ανεξαρτήτως του τι σηματοδοτούν!

## ΕΠΙΛΟΓΟΣ

Αυτό καθιστά τον Συντηρητή αξιόπιστο συνομιλητή όλων των εμπλεκόμενων φορέων και προσώπων σε θέματα προστασίας, μελέτης και ανάδειξης ανθρωπίνων υπολειμμάτων και τον διευκολύνει να αναλαμβάνει συγκεκριμένες πρωτοβουλίες για τη θεσμοθέτηση κανόνων δεοντολογίας και καλής πρακτικής, πρωτίστως για τη συντήρηση των ανθρωπίνων υπολειμμάτων και δευτερευόντως για τη γενικότερη διαχείριση αυτών.

Ως αφετηρία τέτοιων πρωτοβουλιών μπορεί να θεωρηθεί η ιδιαίτερα χρήσιμη και παραγωγική οδηγία που αναφέρεται στον βρετανικό οδηγό προς τα Μουσεία για την Διαχείριση των Ανθρωπίνων υπολειμμάτων (DCMS 2005): «Τα Μουσεία θα πρέπει να δομήσουν την απαιτούμενη εμπειρία. Για το σκοπό αυτό, μεταξύ του προσωπικού του μουσείου, θα πρέπει να υπάρχει ένα τουλάχιστον κατάλληλα εκπαιδευμένο και έμπειρο άτομο, το οποίο θα επιλαμβάνεται θεμάτων πρακτικής εφαρμογής μιας πολιτικής διαχείρισης, καθώς και θεμάτων σωστής προστασίας των ανθρωπίνων υπολειμμάτων. Σε περιπτώσεις που άτομα του ίδιου φορέα δεν μπορούν να



παράσχουν την απαιτούμενη φροντίδα, τότε επιβάλλεται η σύναψη συνεργασιών με εξωτερικούς εμπειρογνώμονες ή άλλους φορείς που θα έχουν ρόλο συμβούλου».

Στηριζόμενοι στην παραπάνω γενική πρακτική οδηγία, προτείνονται οι παρακάτω ενέργειες που μπορούν να καταστήσουν την εν λόγω οδηγία εφαρμόσιμη (Mertzani *et al.* 2008, Σακκή 2008):

- Σύσταση Διεθνούς και Διεπιστημονικής Επιτροπής εργασίας που θα προσδιορίσει τα εξής: Ποιες επιστημονικές ειδικότητες/επαγγελματίες εμπλέκονται σε θέματα διαχείρισης ανθρωπίνων υπολειμμάτων. Ποιος ο ρόλος τους και τα όρια των αρμοδιοτήτων τους.
- Ποια είναι τα επαγγελματικά προσόντα των εκπροσώπων των ανωτέρων επαγγελματιών. Ποιες γνώσεις, δεξιότητες και συμπεριφορές πρέπει να διαθέτουν για να μπορούν να θεωρούνται «εμπειρογνώμονες» στο είδος τους.
- Ποιοι φορείς νομιμοποιούνται να φιλοξενούν ή/και να κατέχουν συλλογές ανθρωπίνων υπολειμμάτων και με ποιο σκοπό.
- Δημιουργία μητρώου εμπειρογνώμωνων που θα μπορούν να στελεχώνουν ή θα παρέχουν συμβουλευτικές υπηρεσίες στους φορείς που θα φιλοξενούν, θα συντηρούν, θα μελετούν και θα εκθέτουν ανθρώπινα υπολείμματα.
- Δημιουργία μητρώου φορέων/οργανισμών, εξ όσων έχουν τεκμηριώσει δικαιώματα φιλοξενίας ή κατοχής ανθρωπίνων υπολειμμάτων, εκείνων που θα αποδεικνύουν συνεργασία με πιστοποιημένους ειδικούς εμπειρογνώμονες για θέματα προστασίας, μελέτης, ανάδειξης και γενικότερα διαχείρισης ανθρωπίνων υπολειμμάτων, Κατ' αυτόν τον τρόπο, δημιουργείται μια λίστα τελικών δικαιούχων-φορέων που μπορούν να εμπλέ-

κονται σε θέματα διαχείρισης ανθρωπίνων υπολειμμάτων, η οποία θα επικαιροποιείται/τροποποιείται περιοδικά μετά από αξιολόγηση.

Παράλληλα, θα πρέπει να ξεκινήσει μια διαβούλευση ειδικών ανά τομέα (συντήρηση και διαχείριση, συλλογή, έκθεση, έρευνα, εκπαίδευση κλπ.) με στόχο την εξειδίκευση των γενικών δεοντολογικών και ηθικών κανόνων σε μεθοδολογικές εφαρμογές.

Όλα τα παραπάνω καθίστανται επιτακτικά αναγκαία, ιδιαιτέρως λόγω της έλλειψης ενός διεθνούς κανονιστικού/νομοθετικού πλαισίου που να αφορά στα ανθρώπινα υπολείμματα και τα δικαιώματα των θανόντων και των απογόνων τους.

Υπάρχουν κράτη, (κυρίως οι ΗΠΑ, Βρετανία, και Αυστραλία) η νομοθεσία των οποίων αναφέρεται σε σχετικά θέματα.

Η ελληνική νομοθεσία δεν αναφέρεται σε αντίστοιχα ζητήματα και τα μουσεία (και οι άλλοι φορείς) από μόνα τους αναλαμβάνουν την ευθύνη λήψης αποφάσεων, στην καλύτερη περίπτωση. Στη χειρότερη, οι αποφάσεις λαμβάνονται χωρίς αίσθημα ευθύνης...

Η δημιουργία όμως πλέον μιας κρίσιμης μάζας επιστημόνων που ασχολούνται με τη γενικότερη διαχείριση ανθρωπίνων υπολειμμάτων στη χώρα μας, σε συνδυασμό με τη διατύπωση αξιολογών προβληματισμών πάνω στο συγκεκριμένο θέμα, καθιστά ώριμο και εφικτό το αίτημα δημιουργίας ενός κανονιστικού πλαισίου που θα λειτουργεί υποστηρικτικά προς όλους τους οργανισμούς που διαχειρίζονται ανθρώπινα υπολείμματα.

Αυτός είναι, κατά τη γνώμη μας, και ο μόνος ασφαλής και εφικτός τρόπος για να διαχειριστούμε με σεβασμό και αποτελεσματικότητα τα κόκκαλα των Ελλήνων (και άλλων τινών) τα ιερά!

## ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Alexander, E. P.  
1996 *Museum in Motion: An Introduction to the History and Functions of Museums*. Walnut Creek: Rowman & Littlefield.
- Andersson, M.  
1996 Respect of the patient's integrity and self-determination: An ethical imperative called upon in the Swedish health and medical care act. *Medicine and Law* 15(2): 189-93.
- Anyon, R. & R. Thornton  
2002 Implementing repatriation in the United States: Issues raised and lessons learned. In *The Dead and their Possessions: Repatriation in Principle, Policy and Practice* (ed. Cr. Fforde, J. Hubert & P. Tumbull): 190-8. London: Routledge [One World Archaeology 43].
- Barral, L. & R. P. Charles  
1963 Nouvelles données anthropométriques et précisions sur les affinités systématiques des Négroïdes de Grimaldi. *Bull. Mus. Anthropol. Prehist.*: 573-7.
- Battiste, M., J. Henderson & Y. Sa'ke'  
2000 *Protecting Indigenous Knowledge and Heritage*. Saskatoon: Purich Publishing.
- Bray, T. L. & T. W. Killion  
1994 *Reckoning with the Dead: The Larsen Bay Repatriation and the Smithsonian Institution*. Washington: Smithsonian Institution D.C.
- Chacon, R. J. & D.H. Dye (eds.)  
2007 *The Taking and Displaying of Human Body Parts as Trophies by Amerindians*. Santa Barbara: Springer.
- Cruikshank, J.  
1998 *The Social Life of Stories: Narrative and Knowledge in the Yukon Territory*. Vancouver: UBC Press.
- DCMS: Department for Culture, Media and Sport  
2005 *Guidance for the Care of Human Remains in Museums*. London: Department for Culture, Media and Sport. Διαθέσιμο στην ιστοσελίδα: <http://www.culture.gov.uk/NR/rdonlyres/0017476B-3B86-46F3-BAB3-11E5A5F7F0A1/0/GuidanceHumanRemains11Oct.pdf>.
- Driver, H. E.  
1969 *Indians of North America*. Chicago: University of Chicago Press.
- Endere, M. L.  
1999 Collections of indigenous human remains in Argentina: The issue of claiming a national heritage. *Journal of Conservation and Museum Studies* 6.
- Fforde, Cr.  
2002 Collection, repatriation and identity. In *The Dead and their Possessions: Repatriation in Principle, Policy and Practice* (ed. Cr. Fforde, J. Hubert & P. Tumbull): 1-16. London: Routledge [One World Archaeology 43].  
2004 *Collecting the Dead Archaeology and Reburial Issue*. London: Duckworth.
- Harner, M. J.  
1972 *The Jivaro: People of the Sacred Waterfalls*. Los Angeles: University of California.
- Hedges, R. E. M.  
1987 Potential Information from archaeological bone, its recovery and preservation. In *Archaeological Bone, Antler and Ivory* (ed. K. Starling and D. Watkinson): 22-3. London: The United Kingdom Institute for Conservation of Historic and Artistic Works of Art [Occasional Papers, No.5].
- Henke, W.  
1989 Biological distances in late Pleistocene and Early Holocene human populations in Europe. In *People and Culture in Change. Proceedings of the Second Symposium on Upper Palaeolithic, Mesolithic and Neolithic Populations of Europe and the Mediterranean Basin* (ed. I. Hershkovitz): 541-63. Oxford: British Archaeological Reports [Int. Ser. 508(ii)].

- Hubert, J. & Cr. Fforde  
 2002 Introduction: The reburial issue in the twenty-first century. In *The Dead and their Possessions: Repatriation in Principle, Policy and Practice* (ed. Cr. Fforde, J. Hubert & P. Tumbull): 1-16. London: Routledge [One World Archaeology 43].
- 2005 The reburial issue in the twenty-first century. In *Heritage, Museums and Galleries: A Reader* (ed. G. Corsane): 107-21. London: Routledge.
- ICOM, Διεθνές Συμβούλιο Μουσείων, Ελληνικό Τμήμα  
 1995 *Ο Συντηρητής: Ορισμός του Επαγγέλματος*. Αθήνα: Καπόν.
- Ioannidis, I. A., S. Burns, E. Papathoma, H. Salvara, & G. Panagiaris  
 1994 *Natural Abundance Varmon-13 Solid State Nuclear Magnetic Resonance Assisted Static and Dynamic Spectroscopic Study of Preserved Human Soft Tissue: Classic Samples from the Excavation Sites at Velestino, Ancient Thessaly, (4<sup>th</sup> Century BC)*. Athens: TEI-A, Dept. of Antiquities & Works of Art [Unpublished data].
- Johnson, C. & B. Wills  
 1988 The Conservation of two Pre-Dynastic Egyptian bodies. In *Conservation of Ancient Egyptian Materials* (ed. S. Watkins & C. E. Brown): 79-84. London: Archetype Publications.
- Joyce, R. A.  
 2002 Academic freedom, stewardship and cultural heritage: Weighing the interests of stakeholders in crafting repatriation approaches. In *The Dead and their Possessions: Repatriation in Principle, Policy and Practice* (ed. Cr. Fforde, J. Hubert & P. Tumbull): 99-107. London: Routledge [One World Archaeology 43].
- La Barre, W.  
 1984 *Muelos: A Stone Age Superstition about Sexuality*. New York: Columbia University Press.
- Larsen, R.  
 1998 The science of conservation-restoration. In *Preprints of the Jubilee Symposium of School of Conservation 18-20 May: 77-8*. Copenhagen: Det Koneglige Danske Kunstakademi.
- Laurin, G.  
 1988 Conservation of an Egyptian mummy from Swindon. In *Conservation of Ancient Egyptian Materials* (ed. S. Watkins & C. E. Brown): 85-94. London: Archetype Publications.
- Lohman, J. & K. Goodnow (eds.)  
 2006 *Human Remains and Museum Practice*. London: UNESCO.
- McManamon, Fr. P.  
 2002 Repatriation in the USA: A decade of federal agency activities under NAGPRA. In *The Dead and their Possessions: Repatriation in Principle, Policy and Practice* (ed. Cr. Fforde, J. Hubert & P. Tumbull): 133-48. London: Routledge [One World Archaeology 43].
- Malea, E., M. Mertzani & G. Panagiaris  
 2004 Dealing with sacred and criminal human remains. In *CIC 30<sup>th</sup> Conference and Workshop, Unusual Materials, Unconventional, Quebec, 26-30 May 2004*. Quebec.
- Mertzani, M., E. Malea, N. Maniatis & G. Panagiaris  
 2008 Towards a binding code of ethics for the conservation and display of human remains. In *ICOM-CC 15<sup>th</sup> Triennial Conference, New Delhi, India, 22-26 Sep. 2008*: 364-69.
- Moore, K. M., M. L. Murray & M. J. Shoeninger  
 1989 Dietary reconstruction from bones treated with preservatives. *Journal of Archaeological Science* 16: 437-46.
- MRCC: Medical Research Council of Canada  
 1998 *Tri-Council Policy Statement: Ethical Conduct for Research Involving Humans of the Medical Research Council of Canada*. Ottawa: Public Works and Government Services of Canada.
- Nagar, Y.  
 2002 Bone reburial in Israel: Legal restrictions and methodological implications. In *The Dead and their Possessions: Repatriation in Principle, Policy and Practice* (ed. Cr. Fforde, J. Hubert & P. Tumbull): 87-90. London: Routledge [One World Archaeology 43].

- Olivier, G. & F. Mantelin  
1973-4 Nouvelle reconstitution du crâne de l'adolescent de Grimaldi. *Extrait du "Bulletin du Musée d'Anthropologie Préhistorique de Monaco"*, Fascicule No. 19: 67-82.
- Owsley, D. W., R. W. Mann & T. G. Baugh  
1994 Culturally modified human bones from the Edwards site. In *Skeletal Biology in the Great Plains: Migration, Warfare, Health, and Subsistence* (ed. D. W. Owsley & R. L. Jantz): 363-76. Washington: Smithsonian Institution Press.
- Παναγιάρης, Γ.  
1996 Η συντήρηση των οργανικών υλικών ως προϋπόθεση αρχαιομετρικής έρευνας. 3<sup>ο</sup> Συμπόσιο Αρχαιομετρίας Ελληνικής Αρχαιομετρικής Εταιρείας. Αθήνα 6-10 Νοεμ. 1996, Πρακτικά: 485-94.
- Panagiaris, G.  
2001 The influence of conservation treatments on physical anthropology research. In *Human Remains: Conservation, Retrieval and Analysis, 7-11 Nov. 1999, Williamsburg* (ed. E. Williams): 95-8. Oxford: Archaeopress [British Archaeological Reports, Int. Ser. 934].
- Pearce, S. (ed.)  
1994. *Interpreting Objects and Collections*. London: Routledge.
- Pearce, S.  
1992 *Museums, Objects and Collections: A Cultural Study*. Leicester: Leicester University Press.  
1995 *On Collecting: An Investigation into Collecting in the European Tradition*. London: Routledge.
- ΠΕΣΑ: Πανελλήνια Ένωση Συντηρητών Αρχαιοτήτων  
2000 *Κώδικας Δεοντολογίας Επαγγέλματος Συντηρητή Αρχαιοτήτων και Εργων Τέχνης*. Αθήνα: ΥΠΠΟ.
- Riding, I. J.  
1996 Repatriation: A Pawnee's perspective. *American Indian Quarterly* 20: 238-51.
- Σακκή, Ζ.  
2008 *Έρευνα για Ζητήματα Δεοντολογίας και Νομικού Πλαισίου στη Διαχείριση, Ανάδειξη και Προστασία Ανθρωπίνων Υπολειμμάτων στον Ελλαδικό Χώρο*. Αθήνα: Ε.Κ. Πανεπιστήμιο Αθηνών [Μεταπτυχιακή Εργασία Εξειδίκευσης].
- Sakki, Z., K. Moraitis, G. Panagiaris, C. Maravelias & C. Spiliopoulou  
2007 Souvenirs of crime: Deciphering history of forensic medicine through a museum collection of human remains. In *The 3rd Balkan Congress on the History of Medicine*, Thessaloniki, 29 November–1 December 2007.
- Thornton, R.  
2002 Repatriation as healing the wounds of the trauma of history: Cases of Native Americans in the United States of America. In *The Dead and their Possessions: Repatriation in Principle, Policy and Practice* (ed. Cr. Fforde, J. Hubert & P. Tumbull): 17-24. London: Routledge [One World Archaeology 43].
- Tobias, P. V.  
1991 On the scientific, medical, dental and educational value of collections of human skeletons. *International Journal of Anthropology* 6: 625-59.
- UNESCO: United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization  
1995 UNESCO Revised Outline of a Declaration on the Human Genome and Its Protection in Relation to Human Dignity and Human Rights. *Eubios Journal of Asian and International Bioethics* 5: 150-1.
- Verneau, R.  
1906 Les grottes de Grimaldi t II/1. Monaco: 125-200.
- Vizenor, G.  
1986 Bone courts: The rights and narrative representation of tribal bones. *American Indian Quarterly* 10: 319-31.
- Vlcek, E.  
1965 Rassendiagnose der aurignacienzeitlichen Bestattungen in der Grotte des Enfants bei Grimaldi. *Anthrop. Anz.* 29: 290-330.

Walker, P. L.

2000 Bioarchaeological ethics: A historical perspective on the value of human remains. In *Biological Anthropology of the Human Skeleton*, (ed. M.A. Katzenberg & S.R. Saunders): 3-39. New York: John Wiley & Sons.

White, T. D. N. & Toth

1991 The question of ritual cannibalism at Grotta Guattari. *Current Anthropology* 32(21): 18.

Willey, P. & T. E. Emerson

1993 The osteology and archaeology of the Crow Creek massacre. *Plains Anthropologist* 38: 227-69.